

NAKLADNIŠTVO NA NJEMAČKOM JEZIKU U PULI OD DRUGE POLOVICE 19. STOLJEĆA DO 1918. GODINE

PUBLISHING TRADE IN GERMAN LANGUAGE IN PULA FROM THE
SECOND HALF OF THE 19th CENTURY TO 1918

Bruno Dobrić

Sveučilišna knjižnica u Puli
bdobric@skpu.hr

UDK / UDC

655.1/5:07=112.2(091)(497.5Pula)"18/19"

Pregledni rad / Review

Primljeno / Received: 25. 5. 2005.

Sažetak

Autor analizira bogatu nakladničku djelatnost austrougarske Mornarice i civilnih nakladnika u Puli od druge polovice 19. stoljeća do 1918. godine. Na temelju pregleda nakladništva na njemačkom jeziku u Puli, autor zaključuje da je ono sastavni dio ne samo njemačkog (austrijskog), već i hrvatskog nakladništva. To ne proizlazi samo iz teritorijalnog načela pripadnosti navedenih publikacija hrvatskom nakladništvu – dakle, iz činjenice da su navedene publikacije objavljene na području današnje Hrvatske, već i iz činjenice da su, pored ostalih nakladnika i tiskara, navedene publikacije proizveli i hrvatski nakladnici i tiskari, da su u pojedinim slučajevima autori ili prevoditelji publikacija Hrvati, te da su navedene publikacije bile snažan poticaj razvoju nakladništva i tiskarstva na hrvatskom jeziku u Puli i Istri.

Ključne riječi: nakladništvo na njemačkom jeziku u Puli, hrvatsko nakladništvo, hrvatsko tiskarstvo, izdanja austrougarske Mornarice, pulske novine na njemačkom jeziku, Hidrografski zavod u Puli

Summary

The author analyzes the flourishing publishing activities of the Austro-Hungarian Navy and civil publishers in Pula, Istria, starting with the second half of the 19th century until 1918. Based on the survey of the publishing activities in German language in Pula, the author concludes that these publications comprise an indelible part not only of German (Austrian) publishing, but also of the Croatian publishing activities at the time. This conclusion comes not only as a result of a territorial principle which locates the above mentio-

ned publications as part of Croatian heritage – i.e. from the fact that the above mentioned publications have been published within the territory of today's Croatia – but rather from the fact that, among other publishers and publishing-houses, many of the above mentioned publications had actually been published by Croatian publishers, and the fact that in some cases the authors or translators of the publications were of Croatian origin, as well as from the fact that the above mentioned publications had at the time exerted strong influence on the development of publishing trade in vernacular, Croatian language in the area of Pula and Istria.

Keywords: publishing trade in German in Pula, Croatian publishing activities, Croatian printing activities, publications of the Austro-Hungarian Navy, Pula daily newspapers in German language, Hydrographic Institute in Pula

1 Uvod

Istraživanje povijesti nakladništva u Hrvatskoj pretežno se odnosi na nakladništvo na hrvatskom jeziku, dok je nakladništvo na drugim jezicima koje se odvijalo na području današnje Hrvatske samo manjim dijelom istraženo.¹ U svom radu o novinstvu na njemačkom jeziku u Hrvatskoj, Marina Fruk zaključuje da, zbog izostanka istraživanja novinstva na njemačkom jeziku, povijest hrvatskog novinstva još uvijek nije napisana. Polazeći od navedenog zaključka, ovim se radom želi pokazati da nakladništvo na njemačkom, talijanskom i drugim jezicima na području Hrvatske, također ima bitno značenje za povijest nakladništva u Hrvatskoj, ne samo zbog toga što se odvijalo na području današnje Hrvatske, već – što je važnije – stoga što je nakladništvo na drugim jezicima utjecalo na razvoj nakladništva na hrvatskom jeziku. Navedeni je utjecaj višestruk, a ovdje ćemo spomenuti samo neke njegove pojavne oblike:

- oponašanje publikacija na drugim jezicima od strane nakladnika publikacija na hrvatskom jeziku,
- nadmetanje nacionalno-političkih intelektualnih građanskih elita u objavljivanju publikacija na nacionalnim jezicima pripadnika njihove nacije i njihovo nadmetanje u pridobivanju što većeg broja čitatelja ovih publikacija,
- utjecaj nakladništva na mobiliziranje pripadnika različitih nacionalnih skupina za uključivanje u nacionalno-političke pokrete, na primjer, na formiranje građanskog javnog mnijenja u Puli, koje se javlja tek s pojavom i širenjem nakladništva, posebno novina (npr., polemiziranjem navedenih – najčešće suprotstavljenih – nacionalno-političkih i kulturnih elita i drugih skupina građana putem novina).

¹ Usp.: Fruk, Marina. Das deutschsprachige Zeitungswesen in Kroatien. // Deutschsprachige Zeitungen in Mittel- und Osteuropa : sprachliche Gestalt, historische Einbettung und kulturelle Traditionen. Berlin : Weidler Buchverlag, 2005. (Germanistische Arbeiten zur Sprachgeschichte ; Bd. 3). Str. 393-404.

Razlozi izostanka šireg istraživanja povijesti nakladništva na stranim jezicima² u Hrvatskoj često su ideološke naravi. U slučaju njemačkog jezika, spomenuti ideološki pristup ogleda se u tome što je ovaj jezik većina pripadnika hrvatske nacije u 19. i 20. stoljeću – a dijelom još i danas – posve jednostrano poimala kao sredstvo germanizacije hrvatskog naroda, odnosno njegova podčinjavanja. Pritom se nije uzimao u obzir pozitivan utjecaj njemačke kulture na razvoj hrvatske kulture, pa i na obrazovanje i jačanje hrvatske nacionalne samosvijesti, što ističe Marina Fruk u navedenom radu, s pravom zaključujući da je u hrvatskoj historiografiji prisutan maćehinski odnos prema publikacijama na njemačkom jeziku, iako je hrvatsko novinstvo na njemačkom jeziku nezaobilazan segment povijesti hrvatskog novinstva.³ Pored navedenih ideoloških predrasuda prema ulozi njemačkog jezika u Hrvatskoj, kao najveću poteškoću istraživanju nakladništva na njemačkom jeziku u Hrvatskoj u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća treba izdvojiti mali broj sačuvanih primjeraka ovakvih publikacija u Hrvatskoj. Ovo se posebno odnosi na periodiku.

Na primjeru Pule, glavni izvor podataka o izdanjima na njemačkom jeziku jesu godišnjaci i izvješća austrougarske Ratne mornarice,⁴ djelo Antona Gareisa o povijesti Hidrografskog zavoda u Puli,⁵ tiskani katalog središnje knjižnice austrougarske Ratne mornarice,⁶ katalog Austrijske nacionalne knjižnice i fond Sveučilišne knjižnice u Puli. Dio publikacija uključen je u *Građu za hrvatsku retrospektivnu bibliografiju knjiga 1835-1940*.

Polazeći od činjenice da je nakladništvo na njemačkom jeziku u Puli sastavni dio ne samo njemačkog (austrijskog), već i hrvatskog nakladništva, na temelju istraživanja navedenih izvora u ovom će se radu dati pregled nakladništva na njemačkom jeziku u Puli od 1870-ih godina 19. stoljeća do 1918. te prikaz nakladnika, tiskara i raspačavatelja tih publikacija. No, prije toga, donosimo kratak prikaz prisutnosti Nijemaca i njemačkih prosvjetnih i kulturnih ustanova u Puli.

² Potrebno je napomenuti da je termin "strani jezik" opravdan s današnjeg stanovišta, no u povijesnom razdoblju koje je predmet ovog istraživanja jezici na kojima su objavljivane publikacije nisu bili jezici stranaca, već građana njemačkog, talijanskog i inog podrijetla koji su obitavali na području današnje Hrvatske, često kao autohtono stanovništvo.

³ Fruk, Marina. Nav. dj., str. 393. Isto se odnosi i na novinstvo na talijanskom jeziku, koje je naročito bilo prisutno u Istri.

⁴ Jahrbuch der k.k. Kriegs-Marine. Wien : Druck und Commissionsverlag von Carl Gerolds Sohn, 1871.-1875.; Jahrbuch der k.k. Kriegs-Marine. Pola : Druck und Commissionsverlag von Carl Gerold's Sohn 1876.; Jahresbericht der k. und k. Kriegs-Marine. Wien : K.k. Hof- und Staatsdruckerei, 1875.-1913.

⁵ Gareis, Anton. Geschichtliche Darstellung der Entwicklung des k.u.k. hydrographischen Amtes. Pola : Hydrographisches Amt, 1897.

⁶ Katalog der k.u.k. Marine-Bibliothek. 2. Aufl. Pola : K.u.k. Marinetechnische Komitee (Marine-Bibliothek), 1905. Od 1908. do 1914. objavljena su četiri sveščića dodataka.

2 *Prisutnost Nijemaca u Puli u drugoj polovici 19. stoljeća i početkom 20. stoljeća*

Pula, koja je sredinom 19. stoljeća bila pretežno ribarski gradić s oko 1.000 stanovnika, počela se naglo razvijati pedesetih godina 19. stoljeća, kad je odabrana za središnju ratnu luku Habsburške Monarhije.⁷ Osnivanje Pomorskog arsenala 1856. pokrenulo je naglo zapošljavanje, što je dovelo do velikog priliva stanovništva u grad. Časnici, vojni i državni činovnici i tehnička inteligencija najvećim su dijelom doseljeni s područja Austrije, a poslije njih započeli su pristizati i trgovci, obrtnici i drugi privatni poduzetnici. Prema popisu iz 1880. godine evidentiran je 3.801 žitelj Pule (21,38 posto) koji su bili starosjedioci, 5.853 (32,92 posto) doseljenih s područja Istre, 5.303 (29,83 posto) iz ostalih pokrajina Cislajtanije (austrijske polovice Monarhije), 1.457 (8,20 posto) iz pokrajina ugarske krune i 1.363 (7,67 posto) stranaca (od toga oko 5 posto iz Njemačke). Migracija je znatno povećana kad je 1876. Pula preko Divače povezana sa željezničkom mrežom Monarhije. Godine 1890. grad je brojio približno 32.000 stanovnika, a 1910. bilo ih je već 58.562. Za samo šezdeset godina (1850.-1910.) broj civilnog stanovništva povećan je četrdeset puta. Tako je početkom 20. stoljeća Pula izrasla u moderno urbano središte sa suvremenom gradskom infrastrukturom (imala je plinsku i električnu mrežu, vodoopskrbu, tramvajski promet, bolnicu, muzej, kazalište, brojne škole na talijanskom, njemačkom i hrvatskom jeziku i dr.).⁸

Jedna od značajki Pule kao srednjoeuropskog i ujedno mediteranskoga grada bila je etnička, kulturna i jezična heterogenost žitelja,⁹ čemu su znatno doprinosili brojni časnici i mornari, pripadnici naroda koji su živjeli u Monarhiji, te radnici i trgovci. Dok je talijanski jezik prevladavao među trgovcima i radnicima, njemački je prevladavao kod časnika i zaposlenika Mornarice i vojske, državnih činovnika, a bio je prisutan i kod mornara i poduzetnika.¹⁰ Prema popisu stanovništva iz 1880., u gradu je bilo 3.826 stanovnika koji su se izjasnili kao govornici njemačkog jezika (dakle, svaki šesti stanovnik), a 1910. bilo ih je 9.064 (15 posto ukupnoga broja stanovnika).¹¹ Godine 1910. između približno 16.000 pripadnika vojske u Puli evidentirano je 5.098 (30 posto) govornika njemačkog jezika. Časnici Mornarice pripadali su višem socijalnom sloju. Najčešće su potjecali iz građanskih obitelji, uz manji dio pripadnika visoke aristokracije i plemstva. Pripadnici plemstva pretežno su bili njemačkog podrijetla.

⁷ Usp.: Balota, Mate. Puna je Pula. Zagreb : Zora, 1954. Str. 50-73.

⁸ Winkler, Dieter. Pula kao glavna ratna luka Monarhije. // Carska i kraljevska Mornarica u Puli. Pula : Sveučilišna knjižnica, 1999. Str 7-12. Usp. i: Mayer, Horst F.; Dieter Winkler. Als die Adria österreichisch war. Wien : Edition S, 1993. Str. 22-59; Basch-Ritter, Renate. L' Austria sui mari del mondo. Trieste : LINDT, 1989. Str. 198-212.

⁹ Jezičnu i nacionalnu heterogenost stanovništva slikovito ilustrira poistovjećivanje Pule s "malim Babilonom", kako ga naziva dopisnik novina Naša sloga od 27. 5. 1886.

¹⁰ Illustrierter Führer durch Triest und Umgebung. 14. Aufl. Leipzig : Woerl, (1913). Str. 87.

¹¹ Perselli, Guido. I censimenti della popolazione dell' Istria, con Fiume e Trieste, e di alcune città della Dalmazia tra il 1850. e il 1936. Trieste ; Rovigno : Centro di ricerche storiche, 1993. Str. 270.

Premda su u Puli Nijemci, odnosno govornici njemačkog jezika, bili manjina, zahvaljujući njihovoj brojčanoj premoći u Mornarici, njihovoj gospodarskoj moći, dobroj organiziranosti, ali i državnoj potpori, oni su u gradu osnovali svoje škole (među ovima i gimnaziju), društva i novine na njemačkom jeziku, a u sklopu Mornaričkog kasina ustrojili su i kazalište, orkestar, dvoranu za koncerte i knjižnicu.

3 Publikacije c. i kr. Ratne mornarice (K.u.k. Kriegsmarine)

Publikacije austrougarske Ratne mornarice objavljivane su, osim u Puli, u Beču i Trstu. U Beču su, pored ostalog, objavljene i dvije knjige na hrvatskom jeziku.¹² U Trstu su takve knjige bile najčešće objavljivane u razdoblju od sredine 19. stoljeća (kada su iz pobunjene Venecije u ovaj grad preseljeni zapovjedništvo mornarice i mornaričke ustanove i službe, npr. škola za obučavanje mornaričkih kadeta) do sedamdesetih godina 19. stoljeća, kada započinje rad pulskih mornaričkih ustanova koje su se bavile znanstvenim istraživanjima i nakladništvom. Od 1870-ih godina do 1918. c. i kr. Ratna Mornarica, pretežno u sklopu pulskoga Hidrografskog zavoda (*Hydrographisches Amt der k.u.k. Kriegsmarine*), objavila je više od dvije stotine svezaka znanstvenih i stručnih publikacija (periodike, godišnjaka, udžbenika, priručnika itd.) na njemačkom jeziku. U tim su publikacijama zastupljena područja pomorstva, broskog strojarstva i elektrotehnike, pomorske ratne taktike, pomorske artiljerije, hidrografije i oceanografije, geofizike, meteorologije te povijesti austrijske/austrougarske Mornarice i njezinih pomorskih ekspedicija.¹³

3.1 Izdanja Hidrografskog zavoda c. i kr. Ratne mornarice: 1869.-1918.

Razvoj Ratne mornarice i razvoj plovidbe na istočnoj obali Jadrana u drugoj polovici 19. stoljeća nametnuli su potrebu uspostavljanja stalne hidrografske službe s ciljem osiguranja navigacijske sigurnosti. Po ukidanju Hidrografskog ureda u Trstu, koji je Ratna mornarica osnovala 1860. kao prvu hidrografsku ustanovu na Jadranu, u Puli je 1869. osnovan Hidrografski zavod c. i kr. Ratne mornarice. Pored zadaće sabiranja hidrografskih pomagala (instrumenata, pomorskih karata i nautičkih priručnika za opskrbu brodova) i stručno-znanstvene literature, Zavod je imao i zadaću poticanja hidrografskih pothvata koji bi bili od praktične koristi za Ratnu mornaricu, kao i zadaću organiziranja znanstvenih istraživanja ukoliko su u posrednom ili neposrednom odnosu prema navedenoj svrsi Zavoda.¹⁴

¹² Najstarija takva knjiga, Škola za mozza c. k. ratne marine, objavljena je u Beču 1884.; u njoj se iznose obavijesti o načinu školovanja "mozza" (brodskih posluživača) u Puli.

¹³ U Mornaričkoj knjižnici u Puli sačuvano je oko 100 svezaka takvih djela. Usp.: Dobrić, Bruno. Djela koja je u Puli objavila Carska i kraljevska ratna mornarica. // Wagner, Walter; Bruno Dobrić. Mornarička knjižnica – knjižnica austrougarske Mornarice. Pula : Sveučilišna knjižnica, 1996. Str. 200-208.

¹⁴ Usp.: Winkler, Dieter. Hidrografski zavod u Puli : Carska i kraljevska ratna mornarica u službi znanosti. // Mornarička knjižnica (K. u. K. Marinebibliothek) i austrijska/austrougarska Mornarica u Puli : zbornik radova sa međunarodnog znanstvenog skupa u povodu 200. obljetnice osnutka Mornaričke knjižnice. Pula : Sveučilišna knjižnica, 2005. Str. 80-94.

Hidrografski zavod činila su četiri odjela: Zvezdarnica s astronomskim, me-teorološkim i geomagnetskim opservatorijem, te opservatorijem za morske mije-ne; Spremište nautičkih instrumenata s mehaničkom radionicom; Spremište po-morskih karata i nautičkih priručnika te Mornarička knjižnica (*K.u.k. Marinebi-bliothek*).¹⁵ Godine 1895. utemeljen je i Odjel za geofiziku. Izgrađena je nova zgrada Zavoda i otvorena 20. lipnja 1871. Raspadom Monarhije i talijanskim voj-nim zaposjedanjem Pule 5. studenoga 1918. prestaje djelatnost Zavoda.¹⁶

Uz Hidrografski zavod vezuje se i početak te nagli razvoj suvremene znan-stvene djelatnosti u Puli. Znanstveno-tehničkom djelatnosti Zavoda organiziranoj na visokoj razini¹⁷ te djelatnosti Mornarice u području brodogradnje, omogućena su dostignuća koja su Pulu učinila poznatom u svjetskim znanstveno-tehničkim krugovima.¹⁸ Stoga i ne čudi podatak da je Hidrografski zavod imao stalne kon-takte s najznačajnijim znanstvenim ustanovama i udruženjima u svijetu.¹⁹ S tim je ustanovama Zavod razmjenjivao znanstvene i stručne publikacije, npr., 1887. go-dine Zvezdarnica Hidrografskog zavoda poslala je svoje publikacije u 60 takvih ustanova u Monarhiji i u 64 ustanove u inozemstvu.²⁰

S ciljem objavljivanja rezultata znanstveno-stručne djelatnosti u Zavodu je pokrenuta i bogata nakladnička djelatnost. Među njegove najstarije publikacije spada *Katalog der Bibliothek S.M. Kriegs-Marine*. Prvi svezak objavljen je 1871., preostala dva sveska 1884. i 1895., a dodaci 1897.-1901. U nastavku navode se najvažnije publikacije Hidrografskog zavoda, uključujući časopis *Mittheilungen aus dem Gebiete des Seewesens*, izdanja uredništva toga časopisa, periodičke pu-blikacije i godišnjake Zavoda, te nautičke i ostale publikacije.

3.1.1 Časopis *Mittheilungen aus dem Gebiete des Seewesens*

Godine 1873. Zavod je počeo izdavati časopis *Mittheilungen aus dem Gebie-te des Seewesens*, koji je uređivao načelnik Mornaričke knjižnice. Od 1895. to je bio mornarički časnik E. Edler von Friedensfels, a od 1910. časnik K. Reichen-

¹⁵ Godine 1866., u svrhu osiguranja znanstvene literature za potrebe austrougarske Mornarice, iz Trsta je u Pulu preseljena Mornarička knjižnica, koja je ovdje do 1918. djelovala kao središnja knjižnica austrougarske mornarice. Usp.: Wagner, Walter; Bruno Dobrić. Mornarička knjižnica – knjižnica austrougarske Mornarice. Pula : Sveučilišna knjižnica, 1996. Str. 54-135.

¹⁶ Godine 1920. Pula prelazi pod talijansku upravu, a Zavod preuzima talijanska mornarica; velik dio opreme odnesen je u Italiju. Zgrada Zavoda uništena je 1944. u anglo-američkim zračnim napadima; sačuvana je samo jedna kupola Zvezdarnice.

¹⁷ Znanstveno-istraživačkim rezultatima posebno se isticala Zvezdarnica, u kojoj je astronom J. Palisa (1848.-1925.) od 1874. do 1880. otkrio 28 planetoida.

¹⁸ Usp.: Dobrić, Bruno. Znanstveno-tehnička i umjetnička djelatnost austrougarske mornarice u Puli u drugoj polovini 19. i početkom 20. stoljeća. // Pula 3000 Pola. Pula : C.A.S.H., 2004. Str. 23-42.

¹⁹ Gareis, Anton. Nav. dj., str. 16.

²⁰ Usp.: Jahresbericht der k. und k. Kriegs-Marine pro 1887. Wien : K.k. Hof- und Staatsdruc-keri, 1888. Str. 60.

bach. Časopis je izlazio mjesečno, u sveščićima koji su imali od 50 do više od 100 stranica. Imao je zadaću upoznati pripadnike austrougarske Mornarice sa suvremenim zbivanjima u pomorstvu i na srodnim znanstvenim područjima, te da im objavljivanjem tekućih znanstvenih i stručnih radova (često prevedenih iz drugih svjetskih časopisa) pruže priliku da sami objavljuju takve radove.²¹ U časopisu su pripadnici austrougarske mornarice objavljivali znanstvene i stručne radove s područja hidrografije, pomorstva, broskog strojarstva, vojne tehnike i naoružanja, meteorologije, vojno-pomorske povijesti (prvenstveno austrijske/austrougarske mornarice), izvještaje s pomorskih putovanja kao i brojne prikaze stručnih i znanstvenih publikacija i članaka.

Do 1915., kada je časopis zbog rata prestao izlaziti, objavljena su 42 godišta.²² Časopis je tiskan u bečkoj tiskari *Carl Gerold's Sohn*.

3.1.2 Izdanja uredništva časopisa *Mittheilungen aus dem Gebiete des Seewesens*

Uredništvo časopisa priređivalo je i izdavalo i druge stručne publikacije, među kojima izdvajamo:

a) Nautisch-technisches Wörterbuch der Marine

Znatne nakladničke ambicije Ratne mornarice razvidne su iz objavljivanja opsežnog četverojezičnog pomorskog rječnika *Nautisch-technisches Wörterbuch der Marine*, u četiri sveska, tiskanog u ljubljanskoj tiskari *Kleinmayr & Bamberg*. Prvi svezak s natuknicama na njemačkom i talijanskom jeziku, objavljen 1883., sastavio je brodograđevni tehničar Peter Dabovich. Poručnik bojnog broda Eduard von Friedenfels i kapetan bojnog broda (koji je kasnije postao kontraadmiral) Julius Heinz sastavili su dopunski svezak uz prvi svezak (1900.) i drugi svezak s natuknicama na engleskom i francuskom jeziku u dva dijela (1905. i 1910.). U ovom rječniku skupljeno je stručno nautičko-tehničko nazivlje na navedena četiri jezika koje se koristilo u prošlosti, ali i tada važeće nazivlje. Nakon objavljivanja, ovaj je rječnik priznala stručna javnost u cijelom svijetu.²³

b) Izvješća o pomorskim znanstvenim istraživanjima i drugim pomorskim putovanjima

Pored zadaća koje su imale sve ratne mornarice u svijetu, austrougarska Ratna mornarica redovito je provodila i znanstvena istraživanja Jadrana i drugih mora svijeta. Pri organizaciji takvih putovanja (tzv. "misija"), koja su najčešće započinjala iz pulske luke, uspostavljala se bliska suradnja Ratne mornarice s Akademijom znanosti u Beču, koja je prikupljala rezultate istraživanja. Pored hidrografskih istraživanja, na tim su se putovanjima prikuplali i predmeti od etnografskog i prirodnoznanstvenog interesa za bečke muzeje.

²¹ Gareis, Anton. Nav. dj., str. 23.

²² Isto, str. 23-25. Među brojnim radovima izdvojit ćemo dva važnija, objavljena 1887.: Wolf, J.; J. Luksch. *Physikalische Untersuchungen in der Adria* objavljeno 1887.; Uhlik, A. *Anleitung für die erste Hilfe bei Erkrankungen und Verletzungen an Bord* (1887).

²³ Isto, str. 25.

Uredništvo mjesečnika *Mittheilungen* je na temelju izvješća zapovjednika brodova priredilo i objavilo niz djela o pomorskim ekspedicijama i putovanjima brodova Ratne mornarice. Godine 1883. objavljeno je djelo *Bericht des Leiters der österreichischen arktischen Beobachtungsstation auf Jan Mayen* zapovjednika broda "Pola" E. von Wohlgemutha, a 1894. djelo H. Marchettija *Die Erdumseglung S.M.S. 'Saida' in den Jahren 1890, 1891, 1892.*

Godine 1885. objavljena su djela *Die transatlantische Reise S.M.S. 'Donau' in den Jahren 1883-1884; Die Reise S.M. Corvette 'Helgoland' an der Westküste Afrikas in den Jahren 1884-1885; Die Reise S.M. Corvette 'Aurora' nach Brasilien und den La Plata-Staaten in den Jahren 1884-1885; Die Reise S.M. Corvette 'Frundsberg' im Rothen Meere und an der Ostküste Afrikas in den Jahren 1884-1885; Die Reise S.M. Kanonenboot 'Albatross' im Rothen Meere, in den ostindischen und chinesischen Gewässern in den Jahren 1884-1885.* 1886. objavljeno je djelo *Die transoceanische Reise S.M. Corvette 'Saida' in den Jahren 1884-1886.* Jerolim Benko von Boinik je 1892. i 1893. priredio za objavljivanje djela *Die Schiffs-Stationen der k.u.k. Kriegs-Marine in Ostasien. Reisen S.M. Schiffe 'Nautilus' und 'Aurora' 1884-1888.* (1892.); *Die Reise S.M.S. 'Zrinyi' nach Ost-Asien 1890-1891.* (1894.). Navedeni opisi pomorskih putovanja objavljeni su kao separati časopisa *Mittheilungen*, a tiskani su u bečkoj tiskari *Carl Gerold's Sohn*. Uvezani u zasebne knjigoveške sveske, objavljeni su i unutar edicije *Reisen S.M. Schiffe*.²⁴

Godine 1894. objavljen je putopis R. v. Barrya *Zwei Fahrten in das nördliche Eismeer nach Spitzbergen und Novaja Zemlja ... in den Jahren 1891 und 1892.*

c) Publikacije s područja vojno-pomorske povijesti

Jedno od područja istraživanja unutar pulskoga Hidrografskog zavoda bila je i austrijska/austrougarska vojno-pomorska povijest. Rezultat je takvih istraživanja i djelo Ferdinanda Attlmayra *Der Krieg Österreichs in der Adria im Jahre 1866.* iz 1896., koje se odnosi na poznati Viški boj. Spomenica *Gedenkblätter der k.u.k. Kriegsmarine*, 1897.-1902. objavljena je u četiri sveska. Njome se na pristupačan način željelo upoznati široki krug čitalaca s poviješću austrijske/austrougarske Ratne mornarice. Da bi bila bliska, ponajprije mornarima, a onda i široj javnosti, objavljena je na njemačkom i u prijevodu na hrvatski,²⁵ talijanski, češki i mađarski jezik. U spomenici je radove iz područja pomorske povijesti objavio i

²⁴ U nakladi pulskog Hidrografskog zavoda objavljena su i sljedeća djela Jerolima Benka von Boinika o pomorskim putovanjima: *Die Reise S.M.S. 'Zrinyi' über Malta, Tanger und Teneriffa nach Westindien in den Jahren 1885-1886.* (1887.); *Reise S.M.S. 'Albatross' nach Süd-Amerika, dem Caplande und West-Afrika in den Jahren 1885-1886.* (1889.); *Die Reise S.M.S. 'Frundsberg' im Rothen Meere und an den Küsten von Vorderindien und Ceylon in den Jahren 1885-1886.* (1888.). Usp.: Gareis, Anton. Nav. dj., str. 24.

²⁵ Spomenica junačkih djela c. i kr. ratne mornarice, 1898.-1901.; 2. izdanje objavljeno je 1908. Prevoditelji na hrvatski bili su ovdašnji časnici Mornarice Mile Starčević i Dušan pl. Preradović.

kapetan bojnog broda Dušan pl. Preradović (Beč, 1854.-1920.), sin hrvatskog pjesnika i austrijskog generala Petra pl. Preradovića i otac austrijske književnice Paulle von Preradović. Preradović je objavljivao povijesne radove i u časopisu *Mittheilungen aus dem Gebiete des Seewesens*.

d) Ostala izdanja

Uredništvo časopisa *Mittheilungen* priredilo je i izdalo i sljedeće stručne publikacije: godišnjak *Jahrbuch der k.k. Kriegs-Marine. Jahrgang 1875* (1876.); studiju o gradu Puli *Pola, seine Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft* (Wien, 1886.; djelo je izašlo anonimno, a autor je Anton Gareis); dva djela Ferdinanda Attlmayra: *Über Seetaktik* (1875.) i *Über den Seekrieg* (1878.); udžbenik M. Burstyna *Elektrotechnischer Unterricht* (1892.); prijevod s francuskog djela P. Dislerea *Die Panzerschiffe der neuesten Zeit* (1877); djelo A. Krischa o ribarstvu na Jadranu *Die Fischerei im Adriatischen Meere mit bes. Berücksicht. der österr.-ungar. Küsten* (1900.).

Mornarička knjižnica, čiji je pročelnik uređivao časopis *Mittheilungen*, bila je nakladnik knjige *Die österreichische Küstenaufnahme im Adriatischen Meere* (Trst, 1873.). Njezin je autor, kapetan fregate Tobias von Öesterreicher, od 1866. do 1870. vodio radove hidrografskog premjera istočne obale Jadrana, a u navedenoj knjizi govori o organizaciji i izvedbi tog opsežnog posla. Premda je nakladnik ove značajne knjige pulska Mornarička knjižnica, ona je tiskana u Trstu. Vjerojatno je razlog tomu što u to vrijeme nije bilo dovoljno kvalitetnih tiskara u Puli.

3.1.3 Ostale periodičke publikacije i godišnjaci Hidrografskog zavoda c. i kr. Ratne mornarice

Od godišnjaka koje je izdavao Zavod izdvajamo *Meteorologische und magnetische Beobachtungen am Hydrographischen Amte der Kaiserlich-Königlichen Kriegsmarine zu Pola* (1881.-1896.); od 1897. do 1917. izlazi pod naslovom *Jahrbuch der meteorologischen und erdmagnetischen Beobachtungen*.

Odjel pomorskih karata Hidrografskog zavoda redovito je objavljivao obavijesti za pomorce, koje su od 1871. razdvojene u dvije publikacije: *Kundmachungen für Seefahrer* i *Hydrografische Nachrichten*. Prva je sadržavala obavijesti o privremenim mjerama za sigurnost pomorskog prometa, a druga priopćenja o rezultatima hidrografskih istraživanja. Od početka 1893. obje publikacije izlaze pod naslovom *Kundmachungen für Seefahrer*, povremeno i kao prilog mjesečnika *Mittheilungen aus dem Gebiete des Seewesens*, a služile su kao osnova za ispravke pomorskih karata i nautičkih priručnika koji su trenutačno bili u upotrebi. Izlazile su tjedno, u sveščićima od 16 stranica, donoseći navigacijske obavijesti za gotovo sva mora svijeta.

Od 1872. rezultati meteoroloških promatranja objavljivani su u sveščićima koji su u Puli do kraja 1895. izlazili mjesečno. Zavod je do 1914. objavljivao i dnevne prognostičke karte Europe. Rezultati različitih znanstvenih istraživanja (pretežno meteoroloških i geomagnetskih) objavljivali su se u godišnjacima *Ve-*

röffentlichungen des hydrographischen Amtes der k.u.k. Kriegs-Marine zu Pola, koji su bili raspodijeljeni u pet skupina: I. Nächtliche Kimmtiefen-Beobachtungen zu Verudella ausgeführt 1902/1903. (1904.); II. Jahrbuch der meteorologischen und erdmagnetischen Beobachtungen. Neue Folge, Bd. I. Beobachtungen des Jahres 1896; III. Relative Schwerebestimmungen durch Pendelbeobachtungen; IV. Erdmagnetische Reisebeobachtungen; V. Verschiedene Abhandlungen (sveščić I. A. Gareis: Geschichtliche Darstellung der Entwicklung des K.k. hydrographischen Amtes (1897.); sveščić II. Resultate aus den meteorologischen Beobachtungen in Pola von 1867 bis 1897 (1900.); sveščić III. Ergebnisse der meteorologischen Beobachtungen in Pola für das Lustrum 1896-1900 (1901.); sveščić IV. Internationale erdmagnetische Cooperation 1902-1903. Erdmagnetische Simultan. Beobachtungen während der Südpolar-Forschung in der Jahren 1902-1903. (1903.).

3.1.4 Nautičke i ostale publikacije

Godine 1872. objavljen je dodatak peljaru Crvenog mora kojega je na osnovi provedenih hidrografskih istraživanja austrougarske mornarice sastavio kapetan korvete Wilhelm Kropp, *Beiträge zu den Segelanweisungen und zur physikalischen Geografie des Rothen Meeres* (1872.).²⁶

Rezultate meteoroloških promatranja u Puli skupili su i objavili poručnik bojnog broda F. J. Pick *Resultate aus den meteorologischen Beobachtungen zu Pola von 1864 bis 1873.* (1874.), zastavnici bojnog broda E. Kneusel-Herdliczka i H. Mirošević (za razdoblje 1864.-1881.) i C. Pamer *Meteorologische Beobachtungen 1884-86.* (1886.).

Godine 1892. Zavod je objavio opsežan peljar Jadranskoga mora *Segelhandbuch für das Adriatisches Meer.* Drugo izdanje objavljeno je 1906., *Segelhandbuch der Adria.* Do 1914. objavljena su još tri dopunska sveska ovog peljara. Nautičke tablice *Nautische Tafeln der k.k. Kriegsmarine* objavljene su 1882., a do 1913. objavljeno je ukupno pet izdanja ovog priručnika. Zavod je objavio i više izdanja popisa svjetionika na Jadranu (*Verzeichnis der Leuchtfeuer und Semaphorstationen im Adriatischen Meere*, 13. izdanje objavljeno je 1913.).²⁷

Posebna pažnja posvećena je istraživanju devijacije i kompenzacije kompasa, o čemu je pulski Zavod objavio više publikacija. Najprije je 1873. objavljen prijevod s engleskog priručnika F. J. Evansa *Elementäres Handbuch über die Deviation des Compasses*, nakon toga su uslijedila izdanja *Deviations Coëfficienten der Schiffe S.M. Kriegs-Marine* (1875.), *Geschichte der Entwicklung des magnetischen Charakters von Eisenschiffen S.M. Kriegsflotte* J. Peichla (1876.), te *Theorie und Praxis der Deviation und Compass-Compensation* (1887.) zastavnika bojnog broda Huga Floriana. Godine 1889. i 1890. izvršena je magnetska izmjera na

²⁶ Gareis, Anton. Nav. dj., str. 23.

²⁷ Verzeichnis der Leuchtfeuer, Signal- Semaphor- und Radiostationen im Adriatischen Meere für das Jahr 1913. XIII Aufl. Pola : Hydrographisches Amt (Krmpotić), 1913.

području Istre i Dalmacije. Rezultate ovih istraživanja objavio je Hidrografski zavod u knjizi *Magnetische Beobachtungen an der Küste der Adria in den Jahren 1889 und 1890* Franza Laschobera i Wilhelma Kesslitz (1892.). W. Kesslitz je 1910. objavio studiju *Das Gezeitphänomen im Hafen von Pola*, koja je izašla kao posebni otisak spomenutog časopisa *Mittheilungen*. Hidrograf Anton Gareis, višegodišnji predstojnik Odjela instrumenata u Hidrografskom zavodu, objavio je djelo o povijesti Hidrografskog zavoda *Geschichtliche Darstellung der Entwicklung des k.u.k. hydrographischen Amtes* (1897.), a Wladimir Khittel (1842.-1923.), koji je kasnije postao austrougarski viceadmiral, 1898. djelo o ratnoj mornarici u američkom građanskom ratu 1861.-1865. *Die Kriegs-Marine im Bürgerkriege der Vereinigten-Staaten von Nordamerika 1861-65*.

3.2 *Stručne vojno-pomorske publikacije koje je c. i kr. Ratna mornarica objavila izvan Hidrografskog zavoda*

Stručne publikacije koje je c. i kr. Ratna mornarica objavila izvan Hidrografskog zavoda uključuju udžbenike i priručnike, priručnike za obučavanje posada ratnih brodova i za stručno školovanje mornarice, publikacije Mornaričko-tehničkog odbora, te djela o povijesti ratne mornarice i druge publikacije.

3.2.1 *Udžbenici i priručnici*

Od 1876. do 1914. u Puli je objavljeno desetak udžbenika i priručnika za mornaričke škole, Pomorsku akademiju u Rijeci i za stručno obrazovanje časnika. Godine 1890. kapetan korvete Franz Laschober, predstojnik pulske Zvezdarnice, objavio je zajedno s ravnateljem Pomorske škole u Malom Lošinjju Eugenom Gellichem priručnik navigacije *Handbuch der Navigation* (1890.). To je prvi sveobuhvatni udžbenik nautike koji je izdan na području današnje Hrvatske.²⁸

Godine 1904. objavljen je udžbenik pomorske meteorologije za Mornaričku akademiju u Rijeci Wilhelm Kesslitz; Karl Rössler. *Grundzüge der maritimen meteorologie*. Brodograđevni inženjer Franz Pitzinger objavio je 1910. udžbenik brodogradnje, u dva sveska (*Schiffbaukunde*, 1910., 1. Bd.: *Theoretischer und praktischer Schiffbau*; 2. Bd.: *Tafeln zur Schiffbaukunde*).

Udžbenike s područja broskog strojarstva objavili su J. Fassel, *Schiffsmaschinenkunde. Lehrbuch für den Unterricht an der k.u.k. Marine-Akademie und Nachschlagebuch für die k.u.k. Seecadetten*. 2. Aufl., (1890.) i Hugo Herrmann, *Schiffsmaschinenkunde samt Schiffsmaschineneinst und Materialkunde. Nachschlagebuch für die Angehörigen der k.u.k. Kriegsmarine*, (1905.), a Hugo Baumann objavio je udžbenik o strojevima na torpiljarkama *Lehrbuch über Torpedoboots Maschinen*. (1896.). Ova posljednja knjiga, kao i nekoliko drugih publikaci-

²⁸ Usp.: Franušić, Boris. Stogodišnjica navigacijskog udžbenika povezanog s Malim Lošinjom. // Otočki ljetopis Cres-Lošinj 9. Mali Lošinj : Fond za unapređenje kulturnih djelatnosti općine Cres-Lošinj, 1995. Str. 150.

ja, objavljene su u nakladi C. i kr. uprave za službene publikacije (K. u. k. Dienstbücher-Verwaltung) u Puli.

Ludwig von Camerloher autor je predavanja o vanjskoj balistici i gađanju *Vorträge über äußere Ballistik und Schießwesen*, (1907). Za školovanje dočasnika objavljen je udžbenik M. Burstyna *Elektrotechnischer Unterricht und Anleitung zum Betreib elektrischer Alagen, insbesondere auf Kriegsschiffen. Lehrbuch für Unteroffiziere*. (1. izd. 1892.). Jaroslav Mrazek autor je udžbenika o strojevima na torpiljarkama *Torpedobootmaschinen. Lehrbehelf*. (1913-1914.), a Hugo Hermann autor priručnika o brodskim strojevima i o strojarskoj službi *Schiffsmaschinenkunde samt Schiffsmaschinendienst und Materialkunde*, (1905.).

Za obučavanje na pulskoj C. i kr. strojarskoj školi objavljene su upute za obuku na strojarskim školama *Leitfaden für den Unterricht an der Maschinenjungen- und Maschinen-Unteroffiziers-Schule S. M. Kriegs-Marine*, 1. Bd.: *Die Hilfswissenschaften*. 1876; 2. Bd.: *Die Fachwissenschaften*. 1877. U nakladi ove škole objavljena su dva udžbenika za obuku u strojarskim školama carske ratne mornarice *Lehrbuch für den Unterricht an den Maschinenschulen der k.u.k. Kriegs-Marine*, autora J. A. Köpla (1885.) i R. Totza (1895.; 2. proš. izd. 1899.).

Mornaričke vlasti vodile su računa o činjenici da su mnogi mornari na ratnim brodovima Hrvati, pa su časnici tijekom školovanja učili i osnove hrvatskog jezika. Godine 1900. objavljen je udžbenik hrvatskog jezika Karla Kokolja *Grammatik, Conversations- und Lesebuch der kroatischen oder serbischen Sprache für die k.u.k. Kriegs-Marine*, (1900.), a 1904. djelo istog autora *Grammatik der kroatischen/serbischen/ Sprache*.²⁹

Posljednje pulsko izdanje na njemačkom jeziku je 1918. objavljeni udžbenik hrvatskog jezika Mihovila Kombola, profesora hrvatskoga jezika na riječkoj Mornaričkoj akademiji *Kroatische Sprachlehre*. Nakladnik je ovog danas nedovoljno poznatog djela Mornarički odjel pri Ministarstvu rata, a djelo je tiskano u ljubljanskoj tiskari *Kleinmayr & Bamberg*.

3.2.2 Priručnici za obučavanje posada ratnih brodova i za stručno školovanje mornarice

Mornarica je od 1870-ih godina 19. st. do 1917. u Puli objavljivala godišnje između 10 i 20 kratkih propisa, uputa i priručnika namijenjenih obučavanju i uvježbavanju posada brodova. Jedna od prvih takvih publikacija na njemačkom jeziku priručnik je o podjeli službi na brodovima *Schiffsrollen für die k.u.k. Flotte*, (1872.). U svrhu uvježbavanja posada za korištenje različitih vrsta naoružanja na brodovima godišnje je objavljeno desetak brošura koje su najčešće nosile naziv *Exercierreglement* (pravilnik za izvođenje vježbi, vježbovnik), *Instruktion* (uputa), odnosno *Unterricht für das (x) cm Geschütz* (obučavanje za rukovanje topovima različitog kalibra i drugim oružjem), a često su bile namijenjene za pojedine ti-

²⁹ U Puli je Ratna mornarica objavila i tri knjige na hrvatskom jeziku.

pove brodova.³⁰ Većinu ovih publikacija tiskali su pulski tiskar *J. Krmpotić*³¹ i ljubljanska tiskara *Kleinmayr & Bamberg*.

Mornarica je objavljivala i upute za druge vrste naoružanja i brodskih strojeva: *Die unterseeischen Waffen* M. Manfroni v. Manforta (1880.); *Torpedo-Unterricht*. I. Theil (1902.); II. Theil (1895.); (dodatni svezak s atlasom objavljen je 1910.); *Marine-Artillerie-Unterricht für die k.u.k. Kriegsmarine*, I. Theil (1903., 2 sv.); II. Theil (1881., 2 sv.); A. Indra, *Neue ballistische Theorien* (1893.); *Schiesinstruktion für Handfeuerwaffen* (1910.); Ronay, *Winke für die praktische Batterieausbildung* (1917.). S istom svrhom objavljivane su brošure namijenjene obučavanju za upravljanje različitim brodskim strojevima.³²

Pored priručnika za dočasnike palube i krme *Handbuch für Unteroffiziere des Deck- und Steuerdienstes*, (1900., 2 sv.; 2. izd. izašlo 1909.), objavljivani su i priručnici za regrute, najčešće na više jezika koji su bili u upotrebi u Monarhiji, npr., *Handbuch für den Rekruten der k.u.k. Kriegsmarine*, *Priručnik za novake c. i k. ratne mornarice*, (1909.). Tako su za tečaj za mornaričke kadete (koji su se održavali u Puli) objavljeni udžbenici *Elektrotechnik* Rudolfa Stefanovskog (1908.) i *Technische Artillerie* (1910.), te propisi za navigacijsku službu *Vorschrift für den Navigationsdienst in der k.u.k. Kriegsmarine* (1910.; atlas je objavljen 1905.). Za obuku posada na podmornicama objavljeno je djelo Franza Chladeka *Über Luftverhältnisse und Luftverbrauch im Unterseeboote in getauchtem Zustande. Für Submarineure* (1907.). Godine 1904. objavljen je pomorski rječnik za mornaričke škole *Maritim-technisches Wörterbuch für den Gebrauch in der Mannschaftsschulen der k. und k. Kriegsmarine*.

3.3 Publikacije Mornaričko-tehničkog odbora

Godine 1866. osnovan je Carsko-kraljevski mornaričko-tehnički odbor (*K.k. Marinetechnisches Komitee*), središnja ustanova za vojno-tehničku djelatnost u Ratnoj mornarici. Odbor je objavljivao godišnjak *Almanach für die k.u.k. Kriegs-Marine* (1876.-1917.).³³ 1894. Odbor je objavio priručnik *Handbuch des Boot-*

³⁰ Popis takvih službenih publikacija objavljen je u: *Vertheiler der Dienstbücher, Vorschriften, Behelfe etc. der k.u.k. Kriegs-Marine*. Wien : K.k. Hof- und Staatsdruckerei, 1902. U Sveučilišnoj knjižnici u Puli sačuvano je 25 primjeraka različitih vrsta vježbovnika i 19 primjeraka uputa za obučavanje za rukovanje topovima i drugim oružjem, npr., *Exercierreglement für das 9 cm Geschütz L/45 für Torpedobootabwehr* (1917.); *Unterricht für das 15 cm Geschütz L/50* (1915.).

³¹ Krmpotić je tiskao sljedeće publikacije: *Torpedoreglement* (1905.); *Instruction für die Unterbringung von Munition auf S. M. Schiffe*, (1908.); *Artillerie-Schiesinstruktion für die k.u.k. Kriegsmarine* (1912.); *Vorschrift fuer Boote zur Landung* (1914.) i dr.

³² Npr., *Anleitung für die Behandlung der Yarrow-Kessel mit besonderer Berücksichtigung der Kessel S.M.Schiffes Typ 'Zenta'* (1903.).

³³ 1880. prestao je izlaziti, a 1882. obnovio ga je poručnik linijskog broda (kasnije kontraadmiral) M. Pietruski von Siemuszowa, koji je prve tri godine bio naveden kao njegov izdavač. Nav. prema: Schmidt-Brentano, Antonio. *Die österreichischen Admirale*. Osnabrück : Biblio Verlag, 2000. Bd. II: 1896-1914. Str. 160.

swesens. Drugo izdanje kataloga Mornaričke knjižnice *Katalog der k.u.k. Marine-Bibliothek*, koji je sastavio "mornarički knjižničar" A. Seelig, objavljeno je 1905. (u 3 sveska), a dodaci su izlazili od 1908. do 1914.

3.4 Djela o povijesti ratne mornarice i druge publikacije

Mornarica je objavila više djela o povijesti austrijske Ratne mornarice. Spomenut ćemo djelo E. von Normann-Friedenfelsa *Don Juan d'Austria als Admiral der heiligen Liga und die Schlacht von Lepanto. Seekriegsgeschichtliche Studie*, (1902). Godine 1900. objavljeno je djelo istog autora *Die Campagne von Abukir*. O. Lütken autor je djela o pomorskoj bici kod Helgolanda 1864. godine *Die Nordsee-Escadre und das Seegefecht bei Helgoland 1864*, (1902.), a 1904. objavljen je prijevod djela V. F. Golowačoffa *Die Campagne von Tschesme*. W. Knobloch je 1896. u vlastitoj nakladi objavio knjigu o viškome boju *Die 'Kanoniere von Lissa'*. Dugogodišnji profesor na riječkoj Mornaričkoj akademiji P. Salcher objavio je djelo o povijesti navedene ustanove *Geschichte der k.u.k. Marine-Akademie*, (1902.), u kojemu su ujedno navedena brojna izdanja Hidrografskog zavoda. Stoga je ovo djelo važan izvor podataka za povijest nakladništva austrougarske Mornarice u Puli.

Među najstarijim pulskim publikacijama je djelo *Tabellen nach dem metrischen System zur Bestimmung des Kubikinhaltens von vierkantig behauenen Stämmen, Schnitt- und Rundhölzern zum Gebrauche der k.k. Kriegs-Marine* (1. izd. 1871.; 2. izd. 1876.). Jedna od najstarijih vojnih publikacija je i djelo A. Henriqueza *Takelung und Manöver*, objavljeno 1873. Godine 1914. objavljeno je djelo A. Kuertija *Über die Konstruktion schwerversinkbarer Passagierdampfer*.

4 Nakladništvo civilnog karaktera

Uz publikacije c. i kr. Ratne mornarice predstavljene u prethodnom poglavlju, u Puli je razvijena i bogata nakladnička djelatnost civilnog karaktera na njemačkom jeziku. Rezultat je to raznolika kulturno-društvenog života i kulturalnih navika koje su njemački časnici i državni službenici te njihove obitelji donijeli iz metropola Monarhije, odakle su većim dijelom doselili u Pulu. Tiskale su se novine (uglavnom tjednici), književne i glazbene publikacije, izdanja različitih udruga, školske knjige, te medicinski i ostali priručnici.

4.1 Novine

Prvim pulskim novinama na njemačkom jeziku smatra se *Zeitschrift des Vereins zur Pflege der Wissenschaft*. Izlazile su 1869., no nije poznato da je igdje sačuvan primjerak ovih novina.³⁴ Nešto je dužeg vijeka bio tjednik *Neptun*, koji je izlazio od 28. 5. 1871. do 18. 4. 1872. U početku je nosio podnaslov *Wo-*

³⁴ Nav. prema: Apih, Elio. *Catalogo analitico della stampa periodica istriana : (1807-1870)*. Vol. 1. Rovinj ; Trst : Centro di ricerche storiche, 1983. Str. 299.

chenschrift für Wissenschaft und Belletristik, a kasnije *Wochenschrift für Marine und Belletristik*. Do pretposljednjeg broja, odgovorni urednik, ujedno i vlasnik, bio je poštanski službenik J. Bernhaupt, a nakon njega R. Hofer. Tiskan je na četiri stranice u tiskari *G. Seraschin*. Novine su zastupale umjereno liberalno stajalište, a bile su polemičke prema talijanskom nacionalizmu i talijanskom radikalno-nacionalno usmjerenom tjedniku *Il giovine pensiero*. Pretežno su objavljivane lokalne vijesti, vijesti o Ratnoj mornarici, manji književni radovi i članci o književnosti i znanosti. List je zastupao interese Ratne mornarice, obrazlažući to činjenicom da se grad razvija zahvaljujući njezinoj prisutnosti. Objavljivao je i posebne priloge na talijanskom jeziku.³⁵

Tjednik *Pola*, koji je izlazio od 1. 1. 1883. do 24. 12. 1885., izdavao je pulski knjižar i nakladnik F. W. Schrunner, a uređivao J. Fischer. U njemu su objavljivani tekstovi na njemačkom i talijanskom jeziku. Tiskan je u pulskoj tiskari *Rocco e Bontempo*.³⁶ U prvom broju ovaj list nosi podnaslov *Anzeiger für Pola*, te se navodi da će izlaziti neredovito i da će se privremeno dijeliti besplatno. U uvodniku prvoga broja navodi se da je cilj uredništva upoznati građane “sa svime što je za njih kao građane Pule interesantno”, odnosno da će oni biti “pouzdana izvještavana o svemu što ulazi u okvir javnosti”.³⁷ Upravo u tome i jest povijesno značenje novina u tom razdoblju jer su one pripomogle oblikovanju građanske javnosti kroz izvještavanje o pitanjima od javnog interesa. Nadalje, u uvodniku se napominje da će se ove novine “držati podalje od svake politike”, no da će tim vjernije izvještavati o lokalnim novostima, kazalištu, glazbenim izvedbama i drugom, a povremeno će “čitateljima kratiti vrijeme” objavljivanjem feljtona.³⁸ Pored navedenog, u listu su objavljivana pisma čitatelja, vijesti o kretanjima brodova Mornarice i reklamni oglasi.

Prvi pulski dnevnik na njemačkom jeziku, izlazio je od 15. 10. 1905. do 30. 6. 1906. pod naslovom *Polaer Morgenblatt*, a od 18. 6. 1906. do 13. 11. 1918., kada je propašću Monarhije prestalo njegovo izlaženje, pod naslovom *Polaer Tagblatt*. Pokrenut je s ciljem da postane austrijskopatriotska protuteža liberalno-nacionalnom talijanskom pulskom dnevniku *Il giornaleto di Pola*. Njegov je vlasnik bio konzorcij na čelu s austrijskim industrijalcem Karlom Kupelwieserom, vlasnikom tvornice leda u Puli, sinom vlasnika otočja Brijuni Paula Kupelwiesera. Prije početka izlaženja lista, Kupelwieser i mornarički časnik G. Von Henriquez zatražili su od austrijskog ministra predsjednika Paula baruna von Gautscha da im u svrhu pokretanja novina odobri 5.000 kruna beskatmatnog predujma. Uz podršku pulskog Lučkog admiralata i uz suglasnost c. i kr. Okružnog kapetana u Puli Phi-

³⁵ Colli, Carla. *Catalogo analitico della stampa periodica istriana (1871-1879)*. Vol. 3. Rovinj ; Trst : Centro di ricerche storiche, 1986. Str. 27-41.

³⁶ Novine se čuvaju u Austrijskoj nacionalnoj knjižnici u Beču, a Sveučilišna knjižnica u Puli posjeduje mikrofilmsku kopiju.

³⁷ *Pola*, 1. 11. 1883., br. 1.

³⁸ *Pola*, 1. 1. 1883., br. 1.

lipa Reinleina von Marienburga i državnog namjesnika u Trstu princa Konrada Hohenlohea, ministar predsjednik odobrio je pokretačima lista 3.000 kruna iz državnog fonda za nakladništvo.³⁹ Pored navedenih sredstava, pokretači su računali na potporu oko 4.500 u gradu živućih Nijemaca, među kojima su skupili nekoliko stotina pretplatnika. Nakon toga započeli su objavljivati dnevnik, te su u početku imali oko 600 prodanih primjeraka. Do kraja iste godine, dnevnik je imao već 1.400 pretplatnika. Ovi su, osim iz Pule, bili iz drugih istarskih mjesta (oko 80), iz Lošinja (40), Trsta (više od 50), iz drugih krunskih zemalja (50) i iz Beča (više od 50), a 60 pretplatnika bilo je iz inozemstva.⁴⁰ Prema socijalnoj strukturi među pretplatnicima su bili najzastupljeniji državni službenici, časnici i dočasnici, uz manji broj radnika. Tijekom prve godine izlaženja, zbog malog broja pretplatnika list je ovisio o državnim subvencijama. Godine 1906. objavljivanje lista prouzročilo je takve gubitke da se tadašnji nakladnik Kupelwieser morao povući, te izdavačka prava prepustiti J. Krmpotiću. Kao jedina sredstva za izlaženje lista preostala su ona iz spomenutog državnog fonda. Godišnje subvencioniranje je do 1908. iznosilo 3.000 kruna, a kasnije 2.000 kruna.⁴¹ Djelomično je bio financiram oglasima i pretplatom.⁴²

Dnevnik *Polaer Morgenblatt* uređivao je F. Stepanek, a od 16. 11. 1905. O. Ottisch. Sjedište uredništva bilo je u tiskari J. Krmpotića, koji je tiskao ovaj dnevnik. *Polaer Tagblatt* uređivali su O. Ottisch, G. Trippold, H. Dudek, F. Stepanek, R. Schwendtbauer, J. Sonntag i ponovno H. Dudek, koji je ujedno bio i najduže vrijeme njegov je urednik. Uređivao ga je u skladu s interesima Mornarice, odnosno države, ali je zastupao i interese istarskih Hrvata i Slovenaca u obrani od talijanskih aspiracija.⁴³ List je objavljivao vijesti iz svijeta i lokalne vijesti, posebno one koje su vezane za austrougarsku Mornaricu, a tiskan je u nakladi od oko 1.400 primjeraka.

Brioni Insel-Zeitung izlazio je kao tjednik (od sredine veljače do kraja listopada), odnosno kao mjesečnik na otočju Brijuni. Njega je izdavao Paul Kupelwieser, od 1893. vlasnik ovog otočja. List je izlazio od 6. 2. 1910. do 8. 3. 1914. Uredništvo je bilo na otoku Veli Brijun, a urednici su bili O. Buchbaum, te S. O. Fangor (od 1913.). Tiskan je u 800 primjeraka u pulskoj tiskari A. Fischer e C., a od 1913. kod Herrmanstorfera u Trstu. Imao je 12 stranica, s ilustracijama. List je bio namijenjen elitnim gostima iz cijelog svijeta koji su ovdje boravili, s ciljem turističke promocije Brijunskoga otočja. Stoga su u njemu objavljivani romani u na-

³⁹ Wiggermann, Frank. K.u.K. Kriegsmarine und Politik. Wien : Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2004. Str. 200-201.

⁴⁰ Isto, str. 202.

⁴¹ Isto, str. 201-202.

⁴² Usp.: Balota, Mate. Nav. dj., str. 188.

⁴³ Krmpotić, Josip. Razvoj tiskarske obrti v Julijski krajini. // Edinost 1876-1926. Trst : Edinost, 1926. Str. 43-45; Bogneri, Marcello. La stampa periodica italiana in Istria : (1807-1947). Trieste : Italo Svevo, 1986. Str. 77; Balota, Mate. Nav. dj., str. 188.

stavcima, pjesme, vijesti o arheološkim istraživanjima na otočju, kao i vijesti o boravku članova vladarskih dinastija, umjetnika i drugih uglednih gostiju.⁴⁴

Illustrierte Österreichische Riviera-Zeitung, s podnaslovom *Organ für die wirtschaftlichen und kurörtlichen Interessen von Dalmatien, Istrien und Triest*, prve istarske novine koje su služile turističkoj promidžbi istočnojadranske obale, ujedno su bile i prve pulske ilustrirane novine. Izlazile su u Puli od 15. 4. 1904. do ožujka 1905., a nakon toga u Opatiji (do rujna 1906.). Izdavač i glavni urednik lista bio je F. J. Weiss, a odgovorni urednici F. Stepanek (koji je kraće vrijeme uređivao *Polaer Tagblatt*) i A. Hartmann. Novine su tiskane kao tjednik u nakladi od 2.500 primjeraka,⁴⁵ najprije u pulskoj tiskari *Schrinner*, a zatim u Opatiji u tiskari *V. Tomičić i dr.* Glavna svrha lista bilo je predstavljanje turističko-lječilišne ponude Istre i Dalmacije inozemnim gostima. Objavljivani su prilozi o povijesti, privredi, etnografiji, turističko-lječilišnim mogućnostima i prirodnim ljepotama Istre i Dalmacije, te o kulturi i sportu, uz brojne reklamne oglase. Raspačavanje je bilo organizirano na putničkim brodskim linijama većih europskih brodarskih agencija. List je subvencionirala država, a imao je svoje urede u Trstu, Beču i New Yorku.⁴⁶

Novine *Omnibus* izlazile su, s kraćim prekidima, od 15. 10. 1904. do 22. 6. 1912. na hrvatskom, njemačkom i talijanskom, a kasnije samo na hrvatskom i talijanskom jeziku. Osnovao ih je M. Laginja. Prvi je vlasnik ovih novina bio konzorcij *J. Krmpotić i dr.*, a nakon Krmpotićeva povlačenja vlasništvo je preuzeo konzorcij *Tiskara Laginja i dr.* Odgovorni urednici bili su J. Kusak, A. Belanić, A. Volarić i J. Mahulja. List je često mijenjao učestalost izlaženja – najprije izlazi kao dnevnik, poslije kao tjednik (1908.), zatim ponovno kao dnevnik (1908.), nakon toga triput tjedno, pa ponovno tjedno (od 1909.). Imao je 2-4 stranice, a izlazio u nakladi od 2.000 primjeraka, što je do tada bila najveća naklada novina na hrvatskom jeziku u Istri.⁴⁷

Novine *Südösterreichische Nachrichten*, koje su nosile podnaslov *Unabhängige deutsches Wochenblatt für Pola und das Küstenland*, izašle su u Puli u svega nekoliko brojeva, od 28. 2. 1910. do travnja iste godine. Vlasnik, nakladnik i odgovorni urednik bio je Hugo Dudek. Tiskane su u 800 primjeraka u tiskari J. Krmpotića. List je na 12 stranica objavljivao lokalne vijesti, posebno one koje su vezane za njemačku manjinu. U uvodniku prvoga broja navodi se da je cilj novina “obrana javnih interesa”, te se uredništvo ujedno distancira od bilo kakvog militarizma, što je značilo da list nema potporu Mornarice, odnosno države. List je dje-

⁴⁴ Usp.: Bogneri, Marcello. Nav. dj., str. 92.

⁴⁵ Bogneri, Marcello. Nav. dj., str. 70.

⁴⁶ Dobrić, Bruno. *Illustrierte Österreichische Riviera-Zeitung*. // Istarska enciklopedija. Zagreb: Leksikografski zavod “Miroslav Krleža”, 2005. Str. 316.

⁴⁷ Nije poznato da je u nekoj javnoj knjižnici sačuvan komplet ovih novina. Najviše sačuvanih primjeraka posjeduje Biblioteca civica u Trstu, te nacionalne knjižnice u Beču i Zagrebu.

lomično bio financiram pretplatom koja, vjerojatno, nije bila dostatna za duže izlaženje lista.⁴⁸

4.2 Književne i glazbene publikacije

U Puli je kao književnik djelovao mornarički časnik Felix Falzari (Venecija, 1859.-Tulln, 1912.).⁴⁹ Pod pseudonimom Emil Brenta objavio je 1883. "pomorsku pripovijetku" *Die Alabama : eine Seenovelle*, (1883.). Godine 1896. objavio je libreto opere *General Kukuska* koju je uglazbio Franz Lehár, tada mladi mornarički kapelnik u Puli (*General Kukuska : Lyrisches Drama von Felix Falzari. Musik von Franz Lehar*) (1896.).⁵⁰ Falzari je u Puli objavio i pripovijetku *Oroto, ein Sommernachtstraum in 3 Bildern* (1897.), a 1898. scenario za balet *Klondyke : Ballet in 5 Bildern*, (1898.). Falzari je surađivao s pulskim skladateljem A. Smaregliom (1854.-1920.). Godine 1895. u Puli je objavljen njegov njemački prijevod libreta Smareglinae opere *Nozze Istriane (Istrianische Hochzeit*; autor libreta je L. Illica).

Josip Krmpotić objavio je 1909. njemački prijevod romana hrvatskog književnika Ante Tentora *Beg Mirko (Beg Mirko. Erzählung aus dem bosnisch-herzegowinischen Befreiungskriege)*. Ovo je prvi poznati primjer prevođenja jednog hrvatskog književnika na njemački u Istri.

Godine 1891. u Puli je objavljena partitura opere *Syritha* skladatelja Franza Mögelea, koja je tiskana u *Tiskari Seraschin*.⁵¹

4.3 Izdanja Mornaričkog kasina (*Marinekasinoverein*) i drugih društava

Mornarički kasino bio je središte kulturnog i društvenog života časnika, službenika i vojske Mornarice, te njihovih obitelji.⁵² Udruga je osnovana 1870., po uzoru na engleske klubove, sa svrhom "njegovanja društvenosti i duhovnog sa-

⁴⁸ Usp.: Bogneri, Marcello. Nav. dj., str. 91. Komplet ovih novina pohranjen je u Austrijskoj nacionalnoj knjižnici u Beču, a njihovu mikrofilmsku kopiju posjeduje Sveučilišna knjižnica u Puli.

⁴⁹ Falzari je 1876. završio Pomorsku akademiju u Rijeci i stupio u austrougarsku Ratnu mornaricu u Puli kao kadet. Nakon službe na brodovima, od 1885. do umirovljenja 1906. radi u Puli u ustanovama Mornarice – kao zapovjednik sanitetskog odjela i časnik-ekonom u Mornaričkoj bolnici, zatim u odjelu pomorskih karata u Hidrografskom zavodu, te kao zapovjednik Mornaričkog zatvora. Nakon umirovljenja 1906. zbog invalidnosti Falzari se nastanjuje u Beču, Grazu i Tullnu. Usp.: Arambašin, Tatjana. Traganje za malo znanim piscem "Istarskih novela". // Koliki su te voljeli, moja Pulo. Zagreb : Nakladni zavod MH, 1996. Str. 346-370; Winkler, Dieter. Fregattenkapitän des Ruhestandes Felix Falzari. // *Marine – Gestern – Heute* 1(1981), 6-7.

⁵⁰ Iste godine partitura ove opere objavljena je u Leipzigu pod nazivom: *Kukuska : lyrisches Drama in 3 Aufz. Leipzig, 1896.*

⁵¹ *Syritha : komische Oper in 3 Bildern, frei nach Egon Ebert's Gedichte Der Königstochter Laune. Musik von Franz Mögele.* Publikacija se čuva u Austrijskoj nacionalnoj knjižnici u Beču.

⁵² Velika društvena zgrada otvorena je u gradskome središtu 1872., a nova je izgrađena 1913. Danas nosi naziv Dom hrvatskih branitelja. Od 1996. u njemu je smještena austrougarska Mornarička knjižnica.

obraćanja i podupiranja pomorskih i vojno-znanstvenih nastojanja.” Toj svrsi služili su “društvena zgrada, društveno sastajanje, glazbene izvedbe, kazališne predstave, plesne zabave itd., kao i znanstvena predavanja.”⁵³ Dvije najstarije publikacije na njemačkom jeziku objavljene u Puli 1870. jesu pravila ove udruge *Statuten für den Marine-Casino-Verein zu Pola*⁵⁴ i pravila prve hrvatske čitaonice, koja je ova udruga objavila na hrvatskom i njemačkom jeziku (*Pravila Čitaonice u Pulju. Statuten der slavischen Lesehalle 'Čitaonica' in Pola*).

Od 29. 10. 1914. do 29. 7. 1915. udruga Mornarički kasino objavila je osam brojeva društvenoga glasila *Marinekasino Nachrichten*, koje je izvješćivalo članove o svim pitanjima značajnim za rad udruge. Odgovorni urednik bio je J. Grimm. Glasnik je tiskan u tiskari J. Krmpotića, a imao je između 3 i 19 stranica. Za pojedine svečanosti (npr., prigodom porinuća ratnih brodova) ili prigodom zabava u Kasinu tiskane su posebne brošure, npr., *Scenen aus dem 'Praterfest' im Marine-Casino zu Pola*, (1880.); Pechmann. *Ein A-B-C für ganz Grosse* (s. a.). Poput Kasina i hrvatske Čitaonice, još je desetak drugih njemačkih kulturnih i sportskih udruga objavilo svoja pravila. Elitni pulski klub vlasnika jahti, koji je okupljao članove iz cijele Europe, objavio je 1909. *Liste der Ehrenmitglieder, Stifter und Mitglieder des k.u.k. Yachtgeschwaders*. Godine 1913. ista je udruga objavila knjigu kapetana fregate M. Herzberga o razjašnjenju pravila regate koju je organizirao ovaj klub *Betrachtung und Erläuterung einiger Wettfahrtbestimmungen der I.Y.R.U. K.u.k. Yachtgeschwader*.

4.4 Školske publikacije

Za potrebe školovanja djece časnika i zaposlenika Mornarice i državnih službenika njemačke narodnosti država je otvorila dvije pučke škole na njemačkom jeziku, njemačku gimnaziju i još pet srednjih škola. Pojedininim školama upravljala je Ratna mornarica, npr., dvjema pučkim školama i C. kr. Strojarskom školom (*K.k. Maschinschule*).

Zakonska je obveza bila da škole objavljuju svoja godišnja izvješća. Na njemačkom su objavljena sljedeća takva izvješća: 1. *Jahresbericht über die Marine-Unterrealschule in Pola*, 1872.-1913; najprije je izdavač bio L. Peiker, zatim ravnatelj škole L. Neugebauer, a kasnije sama škola; 2. *Programm des K.k. Staats-Gymnasiums in Pola*. Pola : K.k. Staats-Gymnasiums in Pola, 1891.-1914.; 3. *Jahresbericht der K.k. Staats-Unterrealschule in Pola* (od 1908/1909. nosi naziv *Jahresbericht der K.k. Staats-Realschule in Pola*. Pola : K.k. Staats-Realschule in Pola, 1908.-1913.).

Sva navedena izvješća sadržavala su jedno do dva znanstvena ili stručna priloga školskih profesora i izvješće ravnatelja.

⁵³ Marinekasinoverein in Pola. Statuten und Hausordnung. Pola, 1913.

⁵⁴ Izmijenjena pravila ove udruge objavljena su 1897., 1908. i 1913.

4.5 Publikacije s područja medicine i ostale publikacije

S područja medicine u Puli su objavljena djela J. Krumpholza *Der Kampf gegen die Malaria* (1902.) i A. Plumerta *Die hygienischen Verhältnisse der Stadt Pola* (1893). Godine 1905. objavljena je kratka rasprava J. Molitora *Über die Assanierung Pola's* (1905.), a 1882. nakladnik Wilhelm Schmidt u Puli je objavio vodič *Führer für Pola und Umgebung* (2. izdanje objavljeno je 1889.). U nakladi J. Krmpotića su 1911. objavljeni putopis H. Baumgartnera *Aus einem Schiffstagebuch. Zwei Jahre in Japan und China* i djelo A. Sobieczkog *Die Küstenentwicklung der österr.-ungar. Monarchie*. Neposredno prije početka Prvoga svjetskoga rata isti je nakladnik objavio raspravu ravnatelja njemačke škole K. Prodingera *Die Schulgemeinde in der Volksschule. Betrachtungen und Erfahrungen*. (1913.) i djelo G. Kerna o pulskom uličnom nazivlju *Polas Strassennamen und sonstige Ortsbenennungen im Gebiete von Pola* (1914.). Godine 1914. objavljena je rasprava H. Grabera *Sonne und Wind als geologische Kräfte*.

Većina ovih publikacija nedovoljno je istražena, iako su one važan izvor podataka o kulturnim i socijalnim prilikama u Puli u drugoj polovini 19. stoljeća i početkom 20. stoljeća. Ovo pogotovo vrijedi za novine koje su danas postale veoma rijetke, te su u većoj mjeri sačuvane u javnim knjižnicama u Austriji, nego li u Puli i Hrvatskoj.

5 Nakladnici, tiskari i raspačavatelji publikacija na njemačkom jeziku od 1869. do 1918. godine

U prvim desetljećima druge polovice 19. stoljeća Ratna mornarica i drugi nakladnici tiskali su svoje publikacije u drugim gradovima Monarhije, posebno u Beču i Ljubljani. Pojedina izdanja su i kasnije, sve do 1918., tiskana u navedenim tiskarama. U bečkoj tiskari *Gerold's Sohn* po narudžbi Mornarice od 1873. do Prvoga svjetskoga rata tiskane su brojne publikacije, npr., časopis *Mittheilungen* i edicija *Veröffentlichungen des hydrographischen Amtes der kaiserlichen und königlichen Kriegsmarine in Pola*. Ljubljanska tiskara *Kleinmayr & Bamberg*, osnovana 1782., tiskala je od 1870-ih godina do 1918. više publikacija po narudžbi Mornarice.⁵⁵ Pored toga, tiskala je i godišnjake pulskih škola i druge publikacije. Uz navedene tiskare, pulske publikacije po narudžbi Mornarice tiskali su i *K.k. Hof- und Staatsdruckerei* u Beču i bečki tiskar *Friedrich Jasper*.

U Puli se tiskarstvo počinje intenzivnije razvijati sedamdesetih godina 19. stoljeća. Vjerojatno najstarija pulska tiskara u kojoj su tiskane publikacije na njemačkom jeziku bila je tiskara *G. Seraschina*. U njoj je 1870. tiskana jedna od najstarijih publikacija na njemačkom jeziku – pravila hrvatske čitaonice, koja su ob-

⁵⁵ Npr. Statuten des Marine-Casino Vereines in Pola. Pola : Marine-Casino Verein, 1897.; Katalog der k.u.k. Marine-Bibliothek. 2. Aufl. Pola : K.u.k. Marinetechnische Komitee, 1905.; Vorschrift für die Beleuchtung der k.u.k. Kriegsschiffe und Torpedoboote. Pola : K.u.k. Kriegs-Marine, 1906.; Kombol, M. Kroatische Sprachlehre. Pola : K.u.k. Kriegsministerium, Marinesektion, 1918.

javljena dvojezično, na hrvatskom i njemačkom: *Pravila Čitaonice u Pulju. Statuten der slavischen Lesehalle Čitaonica in Pola*. Seraschin je tiskao i jedne od najstarijih njemačkih novina, tjednik *Neptun* (1871.-1872.), kao i hrvatski tjednik na talijanskom jeziku *Il Diritto Croato*, koji je izlazio od 1888. do 1894. Od 1873. do otprilike 1880. po narudžbi Mornarice tiskao je *Hydrografische Nachrichten*.⁵⁶ Zbog toga što je, pored talijanskih, tiskala i njemačke i hrvatske publikacije, Seraschinovu su tiskaru napadale radikalno nacionalno orijentirane talijanske novine. Nakon što je Seraschinova udovica, koja je nastavila voditi tiskaru po smrti supruga, zapala u novčane neprilike, tiskaru je otkupio C. Martinolich, doseljen u Pulu sa Cresa.⁵⁷

Među najstarijim tiskarima na njemačkom jeziku spominje se i tiskar i knjižar Wilhelm Schmidt, koji je počeo tiskati sedamdesetih godina 19. stoljeća. Njegova knjižara *Buchhandlung W. Schmidt* je 1876. započela objavljivati *Almanach für Sr. Maj. Kriegs-Marine* (koji kasnije mijenja naziv u *Almanach für die k.und k. Kriegsmarine*).

Jedan od najvažnijih pulskih tiskara i nakladnika je Josip Krmpotić (Stupnik, 1. 3. 1864. – Beograd, 1951.). Protjeran iz Zagreba zbog sudjelovanja u organiziranju protumađarskih demonstracija, 1884. preselio je u Trst, gdje je radio kao slugar u tiskari i surađivao u novinama *Naša sloga* i *Edinost*. Godine 1894. bio je poslovođa u *Goriškoj tiskarni* u Gorici. 1898. dolazi u Pulu kao upravitelj prve pulske hrvatske tiskare u vlasništvu A. Gabrščeka iz Gorice, koji je ovu 1900. prodao konzorciju *Tiskara Josip Krmpotić i drug.* Poduzeće je naglo napredovalo nakon preuzimanja tiskarskih poslova za c. i kr. Ratnu mornaricu (npr., brojnih vojnih službenih publikacija, obrazaca, popisa i dr.). Krmpotićeva tiskara tiskala je većinu prethodno spomenutih publikacija Mornarice. Od 1899. spomenuti konzorcij, *Tiskara J. Krmpotić i drug* bio je nakladnik hrvatskog tjednika *Naša sloga*. Godine 1903. Krmpotić je zbog nesuglasica istupio iz konzorcija, otkupio je tiskaru pulskog tiskara M. Clapisa i osnovao vlastito tiskarsko poduzeće, koje se bavilo i nakladništvom. Od 1906. do studenoga 1918. objavljivao je dnevnik *Polaer Tagblatt*. Bio je vlasnik dviju tiskara (tijekom rata još jedne), knjigovežnice i knjižare. Nakon talijanskog zaposjedanja Pule u studenome 1918. zabranjen je Krmpotićev *Hrvatski list*,⁵⁸ a on interniran na Sardiniju. Godine 1920. fašisti su mu zapalili ti-

⁵⁶ Objavio je još nekoliko manjih djela na njemačkom jeziku: *Syritha : komische Oper in 3 Bildern, frei nach Egon Ebert's Gedichte Der Königstochter Laune*. Musik von Franz Mögele (1891.); *Gesetze in der Geschichte der Menschheit* (1872.). Tiskao je brošure za obučavanje mornarice, npr., *Exercier- Vorschrift für die Bogenzug- Geschütze* (1874.) i *Exercier-Reglement für die k.k. Kriegsmarine* (1878.).

⁵⁷ Bratulić, Josip. *Tiskarstvo*. // Istarska enciklopedija. Zagreb : Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", 2005. Str. 807.

⁵⁸ Od 1. VII. 1915. do prosinca 1918. Krmpotić izdaje *Hrvatski list*, prvi hrvatski dnevnik u Istri. Objavljivao je i knjige hrvatskih autora (V. Nazora, A. Tentora, M. Brajše Rašana i dr.). Stoga je on prvi značajniji tiskar na hrvatskom jeziku u Puli. Izdavao je i socijalističke novine *Il proletario*, a godine 1917.-1918. izdavao je talijanski dnevnik *Il Gazzettino di Pola*.

skar u zbog čega je bio prisiljen zauvijek napustiti Pulu. Nastanio se u Ljubljani gdje je kupio tiskaru. Nakon propasti tiskare 1927. odselio je u Beograd i ostaje do smrti.⁵⁹

F. W. Schrunner bio je poznati pulski knjižar i nakladnik, doseljen iz Austrije. Objavljivao je tjednik *Pola* (1883.-1885.), zatim vodiče Pule (npr., Seidel, Emil. *Führer durch Pola, Brioni und Umgebung*, 1912?), književna djela i razglednice Pule. Tiskao je *Illustrierte Österreichische Riviera-Zeitung*, kao i druge publikacije. Njegova su izdanja grafički vrlo kvalitetno opremljena, unoseći u pulsko nakladništvo visoke grafičke standarde austrijskog nakladništva onoga vremena.

Krajem 19. st. manji broj publikacija na njemačkom jeziku tiskao je spomenuti tiskar Scharff i talijanski tiskar L. Bontempo. Ovaj posljednji tiskao je spomenuti tjednik *Pola* (zajedno s tiskarom Roccom) i godišnji program njemačke državne gimnazije. Početkom 20. stoljeća manji broj publikacija na njemačkom jeziku (npr., službene publikacije udruga) tiskane su u tiskari A. Fischer & Co.⁶⁰ Od 1910. do 1913. u njoj je tiskan tjednik *Brioni-Insel Zeitung*.

Tiskara Laginja i dr. tiskala je novine *Omnibus* i druge publikacije na hrvatskom jeziku.

Dio navedenih tiskara i nakladnika bavio se i knjižarstvom. Najpoznatija pulska knjižara bila je *Buchhandlung F. B. Schrunner (eh. Mahler)*, osnovana 1869. Pored ove, poznate su bile knjižare Josipa Krmpotića i E. Schmidta (ova posljednja osnovana je 1865. i bila je najstarija gradska knjižara). Schmidt i Schrunner organizirali su komercijalno posuđivanje knjiga, što je bilo popularno u zemljama njemačkog govornog područja.⁶¹ Pulski nakladnici su putem novina koje su objavljivali oglašavali vlastita izdanja, npr., Krmpotić je to redovito činio putem dnevnika *Polaer Tagblatt*. I drugi nakladnici i knjižari oglašavali su svoja izdanja ili izdanja drugih nakladnika (pretežno onih iz Beča) koja su se prodavala u njihovim knjižarama. Iz spomenutih oglasa razvidno je da je među takvim publikacijama bilo i vojnih publikacija izdavača s područja današnje Austrije.

Pulska izdanja Mornarice prodavala su se, najčešće komisiono, i u drugim gradovima Monarhije, npr., u Beču (u knjižari *Gerold's Sohn*), Trstu (u knjižari *F. H. Schimpffa*) i Rijeci (kod G. Dase).⁶²

Povijest njemačkog tiskarstva u Puli najvećim je dijelom neistražena. Do sada se najviše zna o djelatnosti J. Krmpotića, no i njegovu je tiskarsku i nakladničku djelatnost potrebno sustavnije istražiti. Ovdje iznijete podatke o djelovanju njemačkih tiskara pretežno smo prikupili iz istraživanja publikacija na njema-

⁵⁹ Dobrić, Bruno. Krmpotić, Josip. // Istarska enciklopedija. Zagreb : Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", 2005. Str. 420. Usp.: Balota, Mate. Nav. dj.; Krmpotić, Josip. Nav. dj.; Balota, Mate. Političar i čovjek Josip Krmpotić. // Istra 8(1939).

⁶⁰ *Das Lied von der Station. Wahrheit und Dichtung*, 1912.

⁶¹ Usp.: Dobrić, Bruno. *Kultura čitanja i nacionalni pokreti*. Pula : C.A.S.H., 2003. Str. 46.

⁶² Na naslovnici knjige *Nautische Tafeln der k.k. Kriegsmarine (Pola, 1885.)* navedeno je da se ona komisiono prodaje kod navedenih knjižara u Trstu i Rijeci.

čkom jeziku koje su objavljene u Puli. Potrebno je istražiti kada su oni dolazili u Pulu i kako su dobivali dopuštenja za rad, podatke o njihovoj poslovnoj uspješnosti i druge podatke relevantne za istraživanje povijesti tiskarstva.

6 Zaključak

Publikacije na njemačkom jeziku koje su u navedenom razdoblju objavljene u Puli, danas su neistraženi dio povijesti hrvatskog nakladništva i tiskarstva. Većina ovdje navedenih publikacija nije navedena u *Građi za hrvatsku retrospektivnu bibliografiju knjiga 1835-1940*.⁶³ jer pri njezinoj izradi nisu istraženi fondovi knjižnica koje posjeduju navedene publikacije (npr., Austrijska nacionalna knjižnica i Mornarička knjižnica pri Sveučilišnoj knjižnici u Puli).

Propašću Austro-Ugarske Monarhije 1918. većina njemačkog stanovništva iselila je iz Pule. Time je prestalo nakladništvo na njemačkom jeziku u ovome gradu. No, bogata nakladnička i tiskarska djelatnost austrougarske Mornarice i njemačkih škola i drugih ustanova i udruga, kao i c. i kr. Mornarička knjižnica u Puli, unutar koje su sačuvane brojne takve publikacije, danas su kulturna baština Hrvatske i zemalja koje su bile sastavni dio nekadašnje Monarhije. Stoga je nakladništvo i tiskarstvo na njemačkom jeziku u Puli sastavni dio hrvatskog nakladništva i tiskarstva, te ga je potrebno sustavno istraživati.

Na temelju navedenog pregleda nakladništva na njemačkom jeziku u Puli možemo zaključiti da je ono sastavni dio ne samo njemačkog (austrijskog), već i hrvatskog nakladništva. To proizlazi ne samo iz teritorijalnog načela pripadnosti navedenih publikacija hrvatskom nakladništvu⁶⁴ (dakle iz činjenice da su navedene publikacije objavljene na području današnje Hrvatske), već i iz činjenice da su, pored ostalih nakladnika i tiskara, navedene publikacije proizveli i hrvatski nakladnici i tiskari, da su u pojedinim slučajevima autori ili prevoditelji publikacija Hrvati, te da su navedene publikacije bile snažan poticaj razvoju nakladništva i tiskarstva publikacija na hrvatskom jeziku u Puli i Istri. Ovome treba pridodati i stav – koji još uvijek nije prihvaćen kod pojedinih hrvatskih povjesničara – da je povijest c. i kr. Mornarice sastavni dio hrvatske vojno-pomorske povijesti, tako da sve aspekte djelatnosti ove Mornarice – pa tako i nakladništvo – treba promatrati kao sastavni dio hrvatske vojno-pomorske i kulturne povijesti.

⁶³ Građa za hrvatsku retrospektivnu bibliografiju knjiga 1835-1940. Zagreb : Nacionalna i sveučilišna knjižnica, 1982.-2004.

⁶⁴ Uređivački odbor u *Građi za hrvatsku retrospektivnu bibliografiju knjiga 1835-1940*. navodi tri kriterija prema kojima su u nju bile uključene knjige: “po nacionalnom, jezičnom i teritorijalnom principu”. Građa, str. VII.

LITERATURA

- Apìh, Elio. Catalogo analitico della stampa periodica istriana : (1807-1870). Vol. 1. Rovinj ; Trst : Centro di ricerche storiche, 1983.
- Arambašin, Tatjana. Traganje za malo znanim piscem "Istarskih novela". // Koliki su te voljeli, moja Pulo. Zagreb : Nakladni zavod MH, 1996. Str. 346-370.
- Balota, Mate. Političar i čovjek Josip Krmpotić. // Istra 8(1939).
- Balota, Mate. Puna je Pula. Zagreb : Zora, 1954.
- Basch-Ritter, Renate. L' Austria sui mari del mondo. Trieste : LINDT, 1989.
- Bogneri, Marcello. La stampa periodica italiana in Istria : (1807-1947). Trieste : Italo Svevo, 1986.
- Bratulić, Josip. Tiskarstvo. // Istarska enciklopedija. Zagreb : Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", 2005. Str. 807.
- Colli, Carla. Catalogo analitico della stampa periodica istriana : (1871-1879). Vol. 3. Rovinj ; Trst : Centro di ricerche storiche, 1986.
- Dobrić, Bruno. Djela koja je u Puli objavila Carska i kraljevska ratna mornarica. // Wagner, Walter; Bruno Dobrić, Mornarička knjižnica – knjižnica austrougarske Mornarice. Pula : Sveučilišna knjižnica, 1996. Str. 200-208.
- Dobrić, Bruno. Illustrierte Österreichische Riviera-Zeitung. // Istarska enciklopedija. Zagreb : Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", 2005. Str. 316.
- Dobrić, Bruno. Krmpotić, Josip. // Istarska enciklopedija. Zagreb : Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", 2005. Str. 420.
- Dobrić, Bruno. Kultura čitanja i nacionalni pokreti. Pula : C.A.S.H., 2003.
- Dobrić, Bruno. Znanstveno-tehnička i umjetnička djelatnost austrougarske mornarice u Puli u drugoj polovini 19. i početkom 20. stoljeća. // Pula 3000 Pola. Pula : C.A.S.H., 2004. Str. 23-42.
- Franušić, Boris. Stogodišnjica navigacijskog udžbenika povezanog s Malim Lošinjom. // Otočki ljetopis Cres-Lošinj 9. Mali Lošinj : Fond za unapređenje kulturnih djelatnosti općine Cres-Lošinj, 1995. Str. 150.
- Fruk, Marina. Das deutschsprachige Zeitungswesen in Kroatien. // Deutschsprachige Zeitungen in Mittel- und Osteuropa : sprachliche Gestalt, historische Einbettung und kulturelle Traditionen. (Germanistische Arbeiten zur Sprachgeschichte ; Bd. 3). Berlin : Weidler Buchverlag, 2005. Str. 393-404.
- Gareis, Anton. Geschichtliche Darstellung der Entwicklung des k.u.k. hydrographischen Amtes. Pola : Hydrographisches Amt, 1897.
- Građa za hrvatsku retrospektivnu bibliografiju knjiga 1835-1940. Zagreb : Nacionalna i sveučilišna knjižnica, 1982.-2004.
- Illustrierter Führer durch Triest und Umgebung. 14. Aufl. Leipzig : Woerl, 1913.
- Jahrbuch der k.k. Kriegs-Marine. Wien : Druck und Commissionsverlag von Carl Gerolds Sohn, 1871.-1875.

Jahrbuch der k.k. Kriegs-Marine. Pola : Druck und Commissionsverlag von Carl Gerold's Sohn, 1876.

Jahresbericht der k. und k. Kriegs-Marine. Wien : K.k. Hof- und Staatsdruckerei, 1875.-1913.

Katalog der k.u.k. Marine-Bibliothek. 2. Aufl. Pola : K.u.k. Marinetechnische Komitee (Marine-Bibliothek), 1905.

Krmpotić, Josip. Razvoj tiskarske obrti v Julijski krajini. // Edinost 1876-1926. Trst : Edinost, 1926. Str. 43-45.

Marinekasinoverein in Pola. Statuten und Hausordnung. Pola, 1913.

Mayer, Horst F.; Dieter Winkler. Als die Adria österreichisch war. Wien : Edition S, 1993. Str. 22-59.

Perselli, Guido. I censimenti della popolazione dell'Istria, con Fiume e Trieste, e di alcune città della Dalmazia tra il 1850. e il 1936. Trieste ; Rovigno : Centro di ricerche storiche, 1993.

Schmidt-Brentano, Antonio. Die österreichischen Admirale. Osnabrück : Biblio Verlag, 2000. Bd. I: 1808-1895. (1897); Bd. II: 1896-1914.

Wagner, Walter; Bruno Dobrić. Mornarička knjižnica – knjižnica austrougarske Mornarice. Pula : Sveučilišna knjižnica, 1996.

Wiggermann, Frank. K.u.K. Kriegsmarine und Politik. Wien : Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2004.

Winkler, Dieter. Fregattenkapitän des Ruhestandes Felix Falzari. // Marine – Gestern – Heute 1(1981), 6-7.

Winkler, Dieter. Hidrografski zavod u Puli : Carska i kraljevska ratna mornarica u službi znanosti. // Mornarička knjižnica (K. u. K. Marinebibliothek) i austrijska/austrougarska Mornarica u Puli : zbornik radova sa međunarodnog znanstvenog skupa u povodu 200. obljetnice osnutka Mornaričke knjižnice. Pula : Sveučilišna knjižnica, 2005. Str. 80-94.

Winkler, Dieter. Pula kao glavna ratna luka Monarhije. // Carska i kraljevska Mornarica u Puli. Pula : Sveučilišna knjižnica, 1999. Str 7-12.